

नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूको वैचारिक राजनीतिक सङ्घर्ष

डा.ईश्वरीप्रसाद कँडेल

सह-प्राध्यापक

राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभाग ।

email : ishworikandel2026@gmail.com

लेखसार

राणाशासन कालमा भएका मानवता विरोधी क्रियाकलाप र आर्थिक असमानता तथा शैक्षिक अधिकार समेतका सामाजिक अधिकारलाई स्थापित गर्ने उद्देश्य लिएर नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टी स्थापना भएको देखिन्छ । पुष्पलाल श्रेष्ठ, नरवहादुर कर्माचार्य, नारायणविलास जोशी, निरञ्जनगोविन्द वैद्य र मोतिदेवी श्रेष्ठ समेत यस पार्टीका संस्थापक सदस्यहरू रहेका थिए। नेपालमा नेपालीहरूले आन्दोलन गरिरहेको वखत भारतमा बेलायती उपनिवेशवादको विरोधमा अहिंसात्मक आन्दोलन चलिरहेको थियो । त्यसैको प्रभाव नेपालमा पनि परेको पाइन्छ । तात्कालिक राणाशासन कालमा अकल्पनीय मानिएको बहुदलीयव्यवस्था स्थापना गराउन सहज थिएन । राणा शासनको खिलापमा केही राजनीतिक दलहरू क्रियाशील रहेको पृष्ठभूमिमा यस दल स्थापना भएको पाइन्छ । यस दलमा वैचारिक रूपमा आन्तरिक रणनीति र कार्यनीति चलिरहन्थ्यो । यही क्रममा पार्टीभित्रको आन्तरिक समस्या जीवन्त बन्दै गयो । फलस्वरूप नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको राजनीतिक गतिविधिमा उतारचढाव आउन थाल्यो । नेपाल संवैधानिक राजतन्त्र र लोकतन्त्रात्मक गणतन्त्र स्थापनामा यस राजनीतिक दलको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ । शासनसत्ताको बागडोर सर्वहारावर्गमा रहनुपर्ने यस दलको मूल सिद्धान्त मानिन्छ । तर यस दलले यस किसिमको व्यवहार देखाउन सकेको पाइँदैन ।

शब्दकुञ्जी : अधिनायकत्व, पात्रप्रवृत्ति, मार्गचित्र रणनीति, वर्णनात्मक, संयोगान्त ।

विषयपरिचय

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीभित्र रहेको पात्रप्रवृत्तिलाई कानुनी दायरामा ल्याउने किसिमका क्रियाकलापका लागि नयाँ धारणाहरू निर्माण आवश्यक देखिन्छ । पार्टीहरूभित्र विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकृतिका बहसहरू हुनु स्वाभाविकै हो । तर सबै पार्टीका बहसहरूको सार एकै प्रकृतिको हुँदैन । कतै व्यक्तिगत आकाङ्क्षाबाट प्रभावित भई नयाँ पार्टी निर्माण हुन्छन् भने कतै सैद्धान्तिक मान्यताबाट पार्टी निर्माण हुन्छन् । पार्टीको सिद्धान्तबाट स्थापित पार्टीको राजनीतिक आचरण व्यक्तिवादीको भन्दा फरक देखिन्छ । यो यस शोधको समस्या हो । यसप्रकारको राजनीतिक क्रियाकलापको चेतनाको विश्लेषण गर्ने यस शोध अध्ययनको उद्देश्य हो । नेपालमा क्रियाशील कम्युनिस्ट पार्टीहरूका बिचमा आएको फुट परस्त राजनीतिलाई वर्णन गरी पाठक सामु लैजानु यस शोध अध्ययनको उद्देश्य हो । मार्क्स-लेनिनवादी चिन्तनको प्रभावले विश्वराजनीतिलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको देखिन्छ । यसैको परिणाम स्वरूप प्रजातान्त्रिक धारको नेतृत्वकर्ता अमेरिका र बेलायतको रणनीति र कार्यनीतिमा गुणात्मक परिवर्तन भएको केही बुद्धिजीवीहरूको जिकिर रहेको पाइन्छ, (स्टेफिन, १९९९, पृ. २५) । सन् १९१७ मा रुसमा

भएको समाजवादी क्रान्तिको प्रभाव विश्वभरि फैलिएपछि, मार्क्सवादको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको उचाइ बढेको देखिन्छ। परिणामतः सर्वहारावर्गको अधिनायक र वैज्ञानिक समाजवादले सोभियत रुसमा जरा गाड्यो। यसको प्रभाव एशिया महादेशका अन्य क्षेत्रमा पनि पऱ्यो। उदाहरणका लागि भारत र चीन लगायतका मुलुकलाई लिन सकिन्छ। वेलायती उपनिवेशवादबाट भारतीय नागरिकहरू स्वतन्त्र हुँदासम्म पनि नेपालीहरू राणा शासकबाट उत्पीडित थिए। नेपाली नागरिक र भारतीयहरूको बिचमा रहेको सम्बन्धका कारणले नेपालमा राजनीतिक चेतनाको स्तरमा वृद्धि भयो। राणा शासन कालमा अधिकांस नेपाली नेता तथा कार्यकर्ताहरू भारतीय भूमिमा नै रहन्थे। सोही समयमा नेपाली नेताहरूको संसर्ग भारतीय नेताहरूसँग भयो। यसक्रममा नेपाली नेताहरूको भेटघाट भारतमा अहिंसावादीदेखि नक्सलाइट कम्युनिस्टसँग सम्बद्ध नेता तथा कार्यकर्ताहरूसँग हुन पुग्यो (रोज, १९७०, पृ. ३२-६५)। परिणाम स्वरूप नेपालको राजनीतिमा साम्यवादी प्रभावको विस्तार भयो। यसको यश भारतीय कम्युनिस्ट नेताहरूलाई जान्छ। यसै पृष्ठभूमिमा २००४ सालमा देवीलाल श्रेष्ठ, नारायणविलास जोशी, अमृतलाल वैद्य, हर्ष गुभाजू, गोपालचन्द्र अमात्य आदिले “साम्यवादी सङ्घ” भन्ने एउटा पार्टी खोले। त्यसको लगत्तै २००५ साल मङ्सिरमा “लाल कम्युनिस्ट” नामक र २००६ साल वैशाख १० गते नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको गठन भयो।

अनुसन्धानको विधि

प्रस्तुत लेख नेपालमा रहेका कम्युनिस्ट पार्टीहरूको सैद्धान्तिक अवस्थाको चित्रणमा केन्द्रित छ। नेपालमा क्रियाशील कम्युनिस्ट पार्टीहरूको अन्तरविरोधको कारण देखाउन खोजिएको छ। यसका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत अवलम्बन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत विभिन्न व्यक्तिका धारणाहरू, टेलिभिजनका अन्तरवार्ताहरू लिइएको छ। द्वितीय स्रोतको रूपमा पार्टीका दस्तावेजहरू र यस विषयसँग सम्बद्ध विभिन्न अनुसन्धानात्मक सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन गरी सत्यतथ्य पहिचान गरिएको छ। त्यसका लागि ऐतिहासिक तथा विश्लेषणात्मक विधि उपयोग गरिएको छ। आनुभाषिक तथा अन्टोलोजीका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यस अनुसन्धान मिश्रित विधिमा आधारित छ। यस अनुसन्धान एपिए विधिमा रहेको छ।

नतिजा र बिमर्श

आदिम साम्यवादी युगपछि विकसित विश्वको राजनीतिको लहरसँगै सन् १८४८ मा लेखिएको कम्युनिस्ट मेनोफिस्टलाई बटम लाइन बनाएर विश्वमा साम्यवादी आन्दोलन भयो। विभिन्न मुलुकहरू मध्ये तात्कालिक रुसमा यसको अभ्यास गरियो। त्यसपछि विश्वभरि प्रभाव पर्दै गयो। विशेष गरेर औद्योगिक क्रान्तिपछिको प्रभावको भूमिका उल्लेखनीय देखिन्छ। तात्कालिक समयमा युरोपमा पुँजीवादीहरूको विगविगी थियो। युरोपेलीहरूको व्यवहारबाट साना उद्योगहरू समाप्त हुँदै थिए। त्यसपछि, मार्क्सवादी चिन्तन विश्वभरि फैलियो। प्रकृतिप्रदत्त साक्षात् भूगोलमाथि भएको राजनीतिले नयाँ तरङ्ग ल्यायो। त्यसपछि, जुनसुकै भूगोलमा बसे पनि जनताको अधिकार खोसिनु हुँदैन भन्ने मार्क्सवादी विचारले विश्वव्यापी रूप धारणा गरेको देखिन्छ। यहाँ भूगोल भन्नाले जनताको आर्थिक समानतालाई लिइएको देखिन्छ। उनको सिद्धान्तको आर्कषक पक्षको नारालाई बढ्याएर जनताको अधिकारको नाममा जनतामाथि नै गोली वर्षाएको पृष्ठभूमिमा नेपालमा मार्क्सवादी चिन्तनको अभ्यास गरिएको देखिन्छ (स्टेपिन, १९९९, पृ. २३)। मार्क्स र फेडलिक एंगेल्सद्वारा प्रतिपादित सर्वहारावर्गको अधिनायकत्व, द्वन्द्वात्मक

भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त, वर्गसङ्घर्ष, वैज्ञानिक समाजवादबाट साम्यवाद प्राप्त गर्न सहज थिएन । त्यसपछि नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूले पुँजीवादबाट साम्राज्यवादको विकास गर्दै उत्पादक वर्गको शक्ति बढाई सर्वहारा वर्ग एकजुट गराइ गुणात्मक परिवर्तनको नारा स्वीकार गरे । यसै पृष्ठभूमिमा चिन र भारतमा क्रमशः सांस्कृतिक क्रान्ति र नक्सलवादी किसान विद्रोह भयो । जुन क्रान्तिहरूको दीर्घकालीन महत्त्व रह्यो । चिनमा नयाँ जनवादी क्रान्ति सफल भएपछि, नेपालका केही व्यक्तिहरूले मार्क्सवादी चिन्तनको अभ्यास गरे । उक्त समयमा नेपालमा राणाशासन थियो । कम्युनिस्ट युवाहरूले भापा जिल्लाबाट विद्रोह सुरु गरेको देखिन्छ । यस विद्रोहलाई तात्कालिक अवस्थामा विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलनको प्रभावसँग तुलना गरिएको पाइन्छ । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको तात्कालिक संस्थापक महासचिव पुष्पलाल श्रेष्ठ थिए । तत्कालीन सदस्यहरू मानबहादुर कर्माचार्य, नारायणविलास जोशी, निरञ्जनगोविन्द वैद्य, र मोतीदेवी श्रेष्ठ रहेको पाइन्छ (नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको दस्तावेज, २००६, पृ. ५-२३) । २००७ सालको पार्टीको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन र २०१२ सालको पार्टी स्थापना दिवसका अवसरमा तयार पारिएका दस्तावेजहरू “नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको कार्यक्रम” को रूपमा प्रथम महाधिवेशनबाट पारित गरियो (पुष्पलाल, २०५३, पृ.३०-५९) । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको गठनपछि राणा विरोधी आन्दोलन सशक्त हुने विश्वास गरियो थियो तर त्यसो हुन सकेन । राणा, राजा र भारतीयहरूसँग भएको त्रिपक्षीय सम्झौतालाई यस पार्टी धोखा भनी आलोचना गर्‍यो । आलोचनापछि उक्त पार्टी जनता माभ चिनियो । उनीहरूले सीमित दायरामा रहेका विचारलाई कुनाकापचामा लैजानका लागि नेपाली काङ्ग्रेसलाई भारतपरस्त भनी आरोप लगाइ पुँजीवादीको बिल्ला भिराए । नेपाली काङ्ग्रेसले आजसम्म पनि पुँजीवादी र भारतपरस्त भन्ने उपमाबाट मुक्ति पाउन सकेको देखिँदैन । “दिल्ली सम्झौता” पछि, नेपालमा नेकपाको भूमिका कुनै न कुनै रूपमा देखियो (लियो ई.रोज, २०१०, पृ.२२-३५) । त्यसपछि मात्रै यस दलका नेता तथा कार्यकर्ताले राजनीतिक अभ्यासमा सक्रियता देखाए । अखिल नेपाल किसान सङ्घको माध्यमबाट नेकपाले विभिन्न किसिमका आन्दोलनहरू सञ्चालन गर्दै आयो । यस विद्रोहले सङ्गठनभित्र वैचारिक तरङ्ग सिर्जना गर्‍यो (ढकाल, २०६७, पृ. १४-२७) । २००८ साल माघ/फाल्गुन महिनामा सशस्त्र किसान विद्रोह भयो । त्यसबाट जनतामा सकारात्मक प्रभाव परेन । यसरी सङ्गठनको धरातलमाथि नउठिरहेको तात्कालिक अवस्थामा पार्टीभित्र विभिन्न गुट तथा उप-गुटहरू निर्माण हुँदै गए । जसका कारण संगठनभित्र आन्तरिक समस्या पैदा हुँदै गयो ।

नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूले मार्क्सवादको आफूखुसी व्याख्या गर्न थाले । चिनमा माओको सिद्धान्त रूपान्तरण भई रहेको पृष्ठभूमिमा नेपालका कम्युनिस्टहरूले छिमेकीको प्रभावलाई आत्मसात् गर्न खोजे । तर आर्थिक क्रियाकलापको वास्तविकता बुझेनन् । मार्क्सवादी चिन्तनमा टेकेर खुस्चेभले अधि सारेको “शान्तिपूर्ण सिद्धान्त” र चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीका नेता माओ त्सेतुङले अधि सारेको क्रान्तिकारी सिद्धान्तको बिचमा पनि मतभेद देखियो । यही कारणले मार्क्सवादी चिन्तनको फरकफरक अभ्यास गरियो । माओले सोभियत कम्युनिस्ट पार्टीलाई “संशोधनवादी” को आरोप लगाएपछि स्थापित सम्बन्ध तोडियो । परिणामतः विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलन नै धरापमा पर्‍यो । अन्ततः कम्युनिस्ट आन्दोलन दुई भागमा विभाजित हुन पुग्यो । फलतः कम्युनिस्टहरूको अवसरवादी चरित्रको प्रभाव विश्वका कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा पर्‍यो । यसबाट नेपाली कम्युनिस्टहरू पनि अछुतो रहन सकेनन् ।

आन्तरिक विद्रोह

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको तात्कालिक किसान आन्दोलनबाट पश्चिम नेपालका किसान जागृत भएपछि, राणा संस्कारमा हुर्किएको वर्ग भस्कियो । यस विद्रोहबाट त्रसित सामन्तीहरूले साम्प्रदायिक नारालाई आन्दोलन विथोल्न औजार बनाएको देखिन्छ । यस आन्दोलनभित्र घुसपैठ गरी यस पार्टीका केही नेताहरूलाई विचलित गर्ने काम भएको देखिन्छ । यसले नेकपाको वैचारिक दृष्टिलाई बलियो बनाएको पाइन्छ । नेकपाभित्र पनि दक्षिणपन्थी धार बलियो हुँदै गएको पाइन्छ । यसले पार्टीको संगठानात्मक सबलीकरणमा समस्या उत्पन्न हुँदै गराएको देखिन्छ । यस कुराको पुष्टि केशरजङ्ग रायमाझी पार्टी नेता भएपछि, उनको क्रियाकलापले गर्दछ । उच्च पदमा रहन चाहने नेताहरूमा पदलोलुपताको चरम विकास भई शक्तिमा पुग्ने महत्त्वाकांक्षा बढ्दै गएपछि, शक्तिको दुरुपयोग गर्ने परम्परागत संस्कारको पुर्नजन्म भएको पाइन्छ, जसले यस पार्टीमा प्रभाव जमाउँदै गएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि मनमोहन अधिकारीले पुष्पलाललाई पदबाट हटाउन शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायको सहयोग लिएको स्पष्ट देखिन्छ । यस्ता आरोपहरूको खण्डन हालसम्म पनि हुन सकेको देखिँदैन । उनले मनमोहनको पक्षमा लागेर पुष्पलाल विरुद्ध षड्यन्त्र गरी महासचिवलाई पोलिटब्यूरोकै निर्णयले हटाएको देखिन्छ । पार्टीभित्रका यस्ता सोचबाट अन्तरविरोधको जन्म हुन्छ । यस कुराको पुष्टि जीवराज आश्रित लगायतका नेताहरूले मनमोहन अधिकारीमाथि गरेको कार्यले गर्दछ (आश्रित, २०५२, पृ. २०) । एकातिर अन्तरद्वन्द्व र अर्कोतिर राष्ट्रिय राजनीतिमा राजा त्रिभुवनको मृत्युपछि (२०१२ साल माघ १३ गते तदनुसार सन् १९५६ जनवरी ७ मा) टङ्कप्रसाद आचार्यको नेतृत्वमा सरकार गठन भयो र नेकपा माथिको लगाइएको प्रतिबन्ध हटाइयो (गोरखापत्र, २०१२, माघ १३) ।

नेकपा र टङ्कप्रसाद आचार्यबिच राम्रो सम्बन्ध भएको हुनाले यस किसिमको प्रतिबन्ध हटाइएको देखिन्छ । नेकपाभित्र लगाइएको प्रतिबन्ध हटाइएपछि, राजनीतिक वृत्तमा नयाँ तरङ्ग आएको देखिन्छ । प्रचलित कानूनको अधिनमा रही समाजवादी सिद्धान्तको प्रचार गर्ने प्रतिबद्धता आएपछि, मात्रै नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाइयो (पुष्पलाल, २०५३, पृ. ५९) । तात्कालिक सरकारले पार्टीको प्रतिबन्ध हटाएपछि, नेकपाको केन्द्रीय कमिटीको बैठक बस्यो । उक्त बैठकमा पनि विवदरहित हुन सकेन । सरकारको कदमपछि, नेता मनमोहन अधिकारीमाथि राजावादीको आरोप लगाइयो । पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटेपछि, पार्टीभित्र 'दुई लाइन' को सङ्घर्ष फराकिलो बन्दै गयो । कुनै लाइन लोकतान्त्रिक पक्षमा रह्यो भने कुनै निरङ्कुशतालाई निरन्तरता दिने पक्षमा रह्यो (गौतम, २०६२, पृ. ४३२) । यस पार्टीभित्र मनमोहन अधिकारी, केशरजङ्ग रायमाझीलगायत नेताहरू राजाको पक्षमा देखिए । त्यसै गरी पुष्पलाललगायत बहुमत नेताहरू गणतन्त्रको पक्षमा उभिए । त्यसपछि, उनीहरूको राजनीतिक विचार, चिन्तन र दृष्टिकोणमा विचलन आउन थाल्यो । दोस्रो महाधिवेशनमा पुष्पलालले 'नयाँ जनवादी कार्यक्रम' र 'संविधान सभाका निमित्त सङ्घर्ष' भन्ने कार्यनीति प्रस्ताव पेस गरे । उक्त प्रस्तावमा 'सामन्तवाद, राजतन्त्र, साम्राज्यवाद, दलाल तथा नोकरशाही पुँजीवाद, भारतीय एकाधिकार पुँजीवाद, र असमान सन्धिहरूविरुद्ध सङ्घर्ष' गरौं भन्ने जस्ता नाराहरू लगाइयो । त्यसपछि, नेता केशरजङ्ग रायमाझीलाई बने (पोखरेल, २०४७, पृ. १९) । उनले महाधिवेशनका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने रुचि देखाएनन् । त्यसपछि, पार्टीभित्र रहेको मतमतान्तरलाई सम्बोधन गर्न तीन सदस्यीय आयोग बनाइयो तर रायमाझी यसप्रति सकारात्मक देखिएनन् । यसैबिचमा २०१५ सालमा आमनिर्वाचन गराउने घोषणा राजा महेन्द्रले गरेपछि, यस पार्टी भित्रको विवादले उग्ररूप लिन्छ, भन्ने थियो तर नेकपाको केन्द्रीय कमिटीको बहुमतले शाही घोषणाको समर्थन गर्‍यो । उक्त निर्वाचनमा सहभागी भयो ।

तात्कालिक प्रधानमन्त्री टड्कप्रसाद आचार्यको भाषणले नेपाली राजनीतिमा चर्को बहस सिर्जना गर्‍यो । नेकपाभिन्न पनि आचार्यको भनाइप्रति बहस भयो । यहाँ पुष्पलाल संविधानसभाकै निर्वाचनको पक्षमा अडिक रहे भने महासचिव केशरजंग रायमाझी संसदको निर्वाचन प्रजातान्त्रिक भएको भन्दै तात्कालिक प्रधानमन्त्रीको टड्कप्रसाद आचार्यको भाषणको स्वागत गरे (सिंह, २०४७, पृ. ३६) । यसरी नेकपा पार्टीभिन्न मौलाउँदै गएको शक्ति सङ्घर्षले कम्युनिस्ट आन्दोलनलाई दिशाविहीन बनायो भन्ने तर्क पनि नउठेको होइन । उक्त निर्वाचनमा नेकपाले पार्टीले ४ सिटमा चित्त बुझायो । संसदीय निर्वाचनमा हार भएपछि नेकपाभिन्न गैर कम्युनिस्ट व्यवहार हावी हुँदै गयो । यसले पार्टीभिन्नको एकतामा दखल पायो । पात्रप्रवृत्तिको प्रत्यक्ष असर देखियो । यसबाट नेकपाको व्यावहारिक राजनीतिक धरातल दिशाविहीन हुने अवस्थामा गयो । पार्टी नेतृत्वको होडमा पार्टी क्रियाशील भयो । उदाहरणका लागि तात्कालिक पार्टीका नेता पुष्पलाललाई महासचिव पदबाट हटाउनका लागि पार्टीभिन्न विभिन्न षड्यन्त्रहरू भए । यी षड्यन्त्रहरूबाट पार्टीको छवि राम्रो हुने थिएन । यस पार्टीभिन्न रहेको वैचारिक तथा व्यावहारिक समस्याको जड नै यहीबाट सुरुवात भयो । यसबाट मनमोहन अधिकारी नेतृत्वमा आएपनि नेतृत्वको टकरावले पार्टी विभाजनको रेखा कोच्यो ।

नेकपाभिन्नको आन्तरिक विवादबाट पार्टी कमजोर र अराजक बन्दै गएको देखिन्छ । तात्कालिक समयमा अपरिपक्व राजनीति र कमजोर साङ्गठनिक धरातलका कारण पार्टी ऊर्जाशील नभएको भन्ने आम बुझाइ रहेको पाइन्छ । यस पार्टीका केही नेताहरू राजासँग मिलेर सत्तामा पुग्ने खेलमा लागे भने केहीले दक्षिणपन्थी धारलाई मजबुत बनाए । नेकपाभिन्न विभाजित मानसिकताको फाइदा राजावादीहरूले उठाएको पाइन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा राजा महेन्द्रले २०१७ साल पौष १ गते निर्वाचित संसद र सरकारलाई भङ्ग गरेको विश्वास गर्न सकिन्छ । यसको पुष्टि नेकपाका महासचिव केशरजङ्ग रायमाझीले राजाको कदमलाई “राष्ट्रवादी” को संज्ञा दिएको बाट हुन्छ । यसले नेकपाको राजनीतिक दर्शनलाई नै चुनौती दियो । नेकपाको राजावादी धारका केही नेताहरूले मार्क्स-लेनिनवादी चरित्र विपरीत गएको पाइन्छ । यसै सिलसिलामा नेकपाले २०१८ सालमा भारतको दरभङ्गामा विस्तारित बैठक बोलायो । उक्त बैठकमा नेताहरूले आ-आफ्ना धारणाहरू राखे ।

केशरजङ्ग रायमाझीले “संसदीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना” को विषय अघि सार्दै राजाको कदमलाई “निर्देशित प्रजातन्त्रको सुरक्षाका निमित्त” भनी घुमाउरो ढंगले समर्थन जनाएपछि नेपाल कम्युनिस्टहरूको अवसरवादी चरित्र स्पष्ट भयो । यसमा मोहनविक्रम सिंह र पुष्पलालको मत फरक रह्यो । मोहनविक्रम सिंहले “संविधानसभाको निर्वाचन”को प्रस्ताव प्रस्तुत गरेपछि केशरजङ्ग रायमाझीलाई महासचिवबाट हटाउने बाटो खुल्यो । नेकपाको तेस्रो महाधिवेशनले सार्वभौमसत्ता सम्पन्न संसद, विगठित संसदको पुनर्स्थापना र संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने योजना प्रस्तुत गर्‍यो । यी सबै विषयहरूलाई तात्कालिक सोभियत रुसमा खुस्चेभनेतृत्वको प्रभावसँग हेर्न सकिन्छ (पोखरेल, २०६७, पृ. ४४) । उनले समाजवादी कम्युनिस्ट क्रान्ति, शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व वा सङ्क्रमणबाट पनि सम्भव हुने भनी दिएको विचार महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । खुस्चेभको विचारप्रति चिन सहमत नभएपछि चिनर रुसका कम्युनिस्ट पार्टीका विचमा वैचारिक मतभेद सुरु भयो । खुस्चेभले भिन्न भिन्न सामाजिक व्यवस्था र समाजवादका उपलब्धिका विचमा शान्तिपूर्ण उपायद्वारा “शान्तिपूर्ण प्रतिस्पर्धा” हुने कुरामा विश्वास राख्ये । यसले वैचारिक तहमा, खास गरेर आर्थिक गतिविधिमा तीव्र प्रतिस्पर्धा हुन्थ्यो भन्ने कुराको अन्तरविरोधलाई अन्त्य गर्ने बाटोलाई मलजल गरिरहन्थ्यो (न्यू इन्साइकोपेडिया ब्रिटानिका, सन् १९७७, पृ. १०२६) । यसको प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रभाव नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा पनि परेको पाइन्छ ।

२०१९ सालपछि नेपालमा तुलसीलाल अमात्यले खुस्चेभको बाटो लिए भने पुष्पलाल र अन्य नेताहरू माओवादीको विचारको वकालत गरे । तुलसीलालले संशोधनवादी धारको नेतृत्व लिएपछि पुष्पलाल असन्तुष्ट भएको देखिन्छ । त्यसपछि नेकपामा पुनः खेलबैला मच्चियो । जेलमा रहेका कम्युनिस्ट नेताहरू मनमोहन अधिकारी, मोहनविक्रम सिंह, निर्मल लामा र गङ्गालाल समेत जेलबाट बाहिर आउन आवश्यक ठाने । जेलबाट बाहिर आएपछि उनीहरूले लोकतान्त्रिक शक्तिसँग तालमेल गर्दै निर्वाचनमा भाग लिएको देखिन्छ । उनीहरूलाई भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी र चिनियाँ पार्टीले समान रूपमा हेरेको पाइदैन । तात्कालीन अवस्थामा चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको टिप्पणीका कारण भाकपाभित्र तरङ्ग फैलिएको देखिन्छ । यसैबाट पार्टीभित्र अन्तर्विरोधको बीजारोपण भएको पाइन्छ । भारतमा सुरु भएको नक्सलवादी विद्रोहले प्रत्यक्ष रूपमा नक्सलवादीसँगै सिमाना जोडिएका नेपालका पूर्वी जिल्लाहरूमध्ये भापामा प्रत्यक्ष प्रभाव पऱ्यो (गौतम, २०६२ पृ. ४८) । छिमेकी देशमा भइरहेको विद्रोहको प्रत्यक्ष प्रभावबाट भापाली युवा तात्तै गएको पाइन्छ ।

नेकपा विभाजनको रेखा फराकिलो भई २०२५ सालसम्म आईपुग्दा रायमाभी, तुलसीलाल, पुष्पलाल र पूर्व कोशी प्रान्तीय गरी चार समूहमा विभाजन भएको पाइन्छ । विभिन्न कालखण्डमा स्थापित तथा विस्थापित नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूको राजनीतिक यात्राको इतिहासलाई माथिको तथ्याङ्कले स्पष्ट पार्दछ । समाजभित्र रहेका सामाजिक विकृतिलाई हटाएर सभ्य समाज निर्माणमा जुटेका राजनीतिक दलहरूमा अन्तरविरोध रहनुलाई सामान्य नै मान्न सकिएला तर नेपाली जनताको अभिमतको अनादर गर्ने कुनै पनि दलको राजनीतिक भविष्य समाप्त हुनसक्दछ (वैकली र क्यामरुन, १९८३, पृ. ३२-५६) ।

मोहनविक्रम र मनमोहन अधिकारी समेतको पार्टी २०२८ सालमा खोलिएको देखिन्छ । त्यसपछि नेपाल कम्युनिस्टहरू पार्टीका नेता तथा कार्यकर्ताहरूका बिचमा भन्ने मतभेद भएको पाइन्छ । मोहनविक्रम सिंह र मनमोहन अधिकारीका समर्थकहरू बिच सैद्धान्तिक मतभेद कायमै रह्यो । यसै सन्दर्भमा न्युक्लियसले २०३१ साल भाद्र ३० देखि ७ असोजसम्म भारतमा नेकपाको चौथो महाधिवेशन गरे तापनि मनमोहन अधिकारी पक्षधरको सहभागिता रहेन । मनमोहन अधिकारीले आफ्नै नेतृत्वमा नेकपा (मार्क्सवादी) नामक नयाँ पार्टीको गठन गरे । यो पार्टीमा पुष्पलाल र मनमोहन समूहको मात्र संलग्नता रहेको पाइन्छ । जनमत सङ्ग्रहको घोषणापछि एकताका लागि कोअर्डिनेसन कमिटी पनि गठन गरियो, जसमा मनमोहन अधिकारी, भरतमोहन अधिकारी, केशरमणि पोखरेल तथा सिद्धिलाल सिंह, साहना प्रधान, बलराम उपाध्याय, तिलक पराजुली, बोधराज काफ्ले, गोविन्द ज्ञवाली समेत नेताहरूको सहभागिता पाइन्छ (पोखरेल, २०६७, पृ. ४२) ।

भापा आन्दोलन

पूर्व कोसीका नेताहरू सशस्त्र सङ्घर्षको पक्षमा रहे पनि उपयुक्त समयको पर्खाइमा थिए । भापामा सञ्चालन गर्ने आन्दोलनको असर नेपालमाभन्दा बढी भारतमा पर्दथ्यो । तर छिमेकी मुलुक भारत आन्दोलनको पक्षमा थिएन । भापालीहरू पनि स्वतःस्फूर्त आन्दोलनको पक्ष थिएनन् । यथार्थमा भन्ने हो भने भापामा अस्थिरता आउने निश्चित भएपछि भापालीहरूले मात्र हतियारबद्ध सङ्घर्ष गरी नेकपाले सफलता पाउन सक्ने सम्भावना थिएन (पोखरेल, २०६७, पृ. ६१) । भापाका युवा कम्युनिस्टहरू राधाकृष्ण मैनाली, सी पी मैनाली, नरेश खरेल, घनेन्द्र बस्नेत, नारद वाग्ले, धर्म घिमिरे, भीष्म धिमाल, हर्क खड्का, नेत्र घिमिरे (सुखानी सहिद), रामनाथ दाहाल (सुखानी सहिद), नारायण श्रेष्ठ (सुखानी सहिद), चन्द्र डाँगी (सहिद), डिल्ली सिवाकोटी, वीरेन राजवंशी (सुखानी

सहिद), गोपाल मगर, रामप्रसाद प्रधान (सहिद), मोहनचन्द्र अधिकारी आदि समेत उक्त आन्दोलनको पक्षमा रहेको देखिन्छ। भापाली समूहको नेतृत्व मोहनचन्द्र अधिकारी लिएका थिए तर विद्रोह सुरु भए लगत्तै राधाकृष्ण मैनालीले नेतृत्व लिए। माओको निधनपछि सांस्कृतिक क्रान्तिलाई चिनको कम्युनिस्ट पार्टीले उग्रवादी प्रवृत्तिको रूपमा लियो। त्यसको प्रभाव नेपालमा पनि पयो (महत, सन् २००५, पृ. ७८)। भापा विद्रोह उग्र प्रवृत्तिका कारण भएको ठहर नेकपा (माले) ले गर्‍यो। यस पार्टीले राष्ट्रिय राजनीतिको माहोल विपरीत आन्दोलनको उद्घोष गरेको हुँदा सबै नेता तथा कार्यकर्ताहरूको समान धारणा नभएको भन्ने विचार उठिरहेको देखिन्छ। कतिपय विश्लेषकहरूले उक्त आन्दोलनबाट नेकपाभित्र सैद्धान्तिक राजनीतिक संस्कारको स्खलन भएको कुरा बताएको पाइन्छ। नेकपाका कार्यकर्ताहरूले जेष्ठ २, २०२८ का दिन कर्णबहादुर गौतमको हत्या गरी विद्रोह प्रारम्भ गरेको घोषणा गरे। उक्त विद्रोहमा गरामुनीका विष्णुप्रसाद विमलीको हत्या गरियो। उक्त विद्रोहमा बुटन चौधरी, रुद्रकान्त राजवंशी, धर्मप्रसाद ढकाल तथा उनका छोरा ज्ञानप्रसाद ढकाल, ईश्वरीप्रसाद चुडाल, हरिराज आडम्वे, दुर्गाप्रसाद खरेल, ज्ञानबहादुर बस्नेत समेतको हत्या गरियो। सरकारले विद्रोहीहरूमाथि दमनको नीति अवलम्बन गर्दै आयो। केही मानिसहरू माथि वारेन्ट जारी गरियो भने केही पक्राउ भए। गिरफ्तारीबाट बच्न विद्रोहीहरू भूमिगत हुँदै गए। विद्रोहीहरू उच्च नैतिकता, सिद्धान्तप्रति बफादार हुन सकेनन्। उनीहरूमा रहेको त्यागको भावना क्षीण भई सिद्धान्त र विश्वास दुवैबाट विचलित हुँदै गएपछि मार्क्सवादी आर्थिक चिन्तन र अतिरिक्त मुल्यको सिद्धान्तको विश्लेषण फरक भयो (स्टीन, आर.एम., १९९०, पृ. ६७)।

सर्वसाधारण मान्छे काँटेर विद्रोह प्रारम्भ गर्नु गलत नै थियो भन्नेहरूको सङ्ख्या अधिक रहेको देखिन्छ। विद्रोहको समयमा जनतासँग सालिन र भद्र व्यवहार गर्ने वाचा गरेपनि व्यवहार त्यस विपरीत गरे। त्यसपछि साम्यवादीहरूप्रति जनताको आकर्षण घट्दै गयो। विद्रोहको शैलीले आन्दोलनको माहोललाई कमजोर बनायो। तर पनि इलाम, भापा मोरङ सुनसरी, धनुषा, महोत्तरी, सिन्धुपालचोक समेतका जिल्लाहरूमा विद्रोह प्रभाव कम देखिएन (के.सी., २०६४, पृ. ११०)। २०३२ साल वैशाख २४-२५ मा भापा, मोरङ, सुनसरी, इलाम, सिराहा, बारा, सिन्धुपाल्चोक समेतको जिल्लास्तरीय भेलाले सी पी मैनालीको नेतृत्वमा एक कमिटी बनायो (पोखरेल, २०६७, पृ. २६)। २०३२ सालको भाद्र ३० देखि असोज ९ गतेसम्ममा बसेको केन्द्रीय न्युक्लियसको बैठकले मोहनविक्रम सिंहको नेतृत्वमा निर्मल लामा, जय गोविन्द शाह, भक्तबहादुर श्रेष्ठ, चित्रबहादुर के.सी., मोहन वैद्य, काजी, ऋषि देवकोटा, खुवीराम आचार्य समेत केन्द्रीय सदस्यहरू रहेको कमिटी चयन गरेको थियो। यस महाधिवेशनले देशभक्त र जनतान्त्रिक शक्तिहरूको सरकारको सन्दर्भमा केही मापदण्डहरू बनायो। यसमा सबै समूह सहमत देखिएनन्। यसरी कम्युनिस्टहरू दक्षिणपन्थी र उग्रवामपन्थी घटकको रूपमा विभक्त भए यसबाट वैचारिकसङ्घर्षको सामना गर्नुपयो। तर पुष्पलाल/मनमोहनको धारणा फरक देखियो (के.सी., २०६०, पृ. २६-३६)।

यसै बिचमा २०३३ सालमा मोहनविक्रम सिंहलाई अनुशासनको कारवाही गरी पार्टी महामन्त्रीबाट हटाइयो। त्यसपछि निर्मल लामा महामन्त्री भए। त्यही समयमा काठमाडौंको नख्खु जेलबाट सी पी मैनालीको नेतृत्वमा जेलभित्र सुरुङ्ग खन्ने कार्यको सुरु भयो र उनीहरू जेलबाट भागे। पूर्वका भापाली र पश्चिमका दङ्गालीहरू बिच सम्बन्ध विस्तार भयो। भापा विद्रोहले हुर्काएको दक्षिणपन्थी विचलनका विरुद्धको सङ्घर्षको प्रभावमा पुष्पलाल समूहमा पयो। त्यसपछि त्यहाँबाट मुक्तिमोर्चा नामको समूह छुट्टिएर अलग हुन पुग्यो (महत, २०६३, पृ. २३)।

२०३७ सालमा भएको जनमतसङ्ग्रहमा यिनीहरूको फरक मत रथ्यो । उनीहरूले राजतन्त्रको अन्त्य र देशभक्त जनतान्त्रिक शक्तिहरूको सरकार भन्ने किसिमको प्रचारबाजी पनि गरेको देखिन्छ । सोही समयमा नेकपा (माले) ले तीव्र गतिमा सङ्गठनको विस्तार गर्‍यो । यस्ता विचार अघि सारेर दक्षिणपन्थीको आरोपबाट जोगियो र माले समूहले सङ्गठन पनि विस्तार गर्ने अवसर पायो । यस पार्टीले सुरूका दिनमा माले समूहकै पाइला पछ्याए पनि केही समयपछि, “संयुक्त जन आन्दोलनको आवश्यकता” भन्दै आफ्नो धारणामा परिवर्तन गरी जनमत सङ्ग्रहलाई निष्पक्ष र धाँदलीरहित बनाउन ५ पूर्व सर्तहरूका साथ अन्य कम्युनिस्टहरूसँग संयुक्त आन्दोलनमा सहभागी हुनाले यिनीहरूको वैचारिक विचलनलाई निरन्तरता दिएको पुष्टि गर्दछ । यही कारणबाट निर्मल लामा पार्टीभित्र पनि अल्पमतमा परेको पाइन्छ । पार्टीभित्र अल्पमतमा परेपछि निर्मल लामा महामन्त्रीबाट हट्न बाध्य भए । त्यसपछि पार्टीमा विवाद आयो (के.सी., २०६०, पृ. ५६-७०) ।

निर्दलीय र बहुदलीय व्यवस्थाका पक्षमा मतमतान्तर भयो । पार्टीभित्रको आन्तरिक विवादका कारण लामाले अल्पमत पक्षलाई विद्यार्थी सङ्गठनभित्र बहुमतमा राख्ने प्रयत्न भयो । त्यसकै निहुँमा बहुमतले सम्मेलनबाट महासचिव बनाइएका कमल चौलागाईंलाई राजिनामा गर्न लगायो, जसमा रमण श्रेष्ठ, पम्फा भुसाल र देव गुरुङलाई केन्द्रीय कमिटीमा ल्याइयो (पोखरेल, २०६७, पृ. ३४) । २०३९ सालमा पार्टीभित्रको आन्तरिक विवाद गाउँगाउँमा फैलिन पुग्यो । मोहनविक्रम सिंहमाथिको कारवाहीको अवधि सकिनुभन्दा पहिले नै फिर्ता भयो, महामन्त्री भक्तबहादुर श्रेष्ठ समातिए । दुई जना केन्द्रीय कमिटीका सदस्यले राजिनामा गरेपछि पार्टीभित्रको विवाद बाहिर आयो । पार्टीभित्र उत्पन्न विवाद समाधान गर्नका लागि सम्मेलन डाकियो । उक्त सम्मेलनले अल्पमतलाई पार्टीबाट हटाउने निर्णय निर्णय गरी मोहन वैद्यलाई महामन्त्रीको जिम्मेवारी दियो (गौतम, २०६२, पृ.५६) । यस पक्षमा मोहनविक्रम सिंह, चित्रबहादुर के.सी, मोहन वैद्य, खम्पा सिंह, वाचस्पति देवकोटा, चन्द्रप्रसाद गजुरेल, भैरव रेग्मी, आर श्रेष्ठ समेत रहेको देखिन्छ, भने अल्पमत पक्षमा, निर्मल लामा, जय गोविन्द शाह, सूर्यनाथ यादव, दिलबहादुर श्रेष्ठ, देवेन्द्रलाल श्रेष्ठ (काइला बा) समेत थिए ।

तत्कालीन अवस्थामा अल्पमत पक्षको मानमर्दन हुने गरी काम भएको गुनासो पनि आएको पाइन्छ । अन्ततः अल्पमत पक्षले नेकपा (चौम) नामक पार्टी खोले । केही समयपछि चौम समूह विभाजनभई चौम र नेकपा (मशाल) बन्यो । निर्मल लामा पक्षलाई पार्टीबाट हटाएर पार्टीभित्रको समस्या समाधान गर्ने ‘मसाल’ समूहको निर्णय फेरि गलत साबित हुन गयो (भुसाल, २०६४, पृ.४५) । पार्टीका वरिष्ठ र पुराना नेता मोहनविक्रम सिंह पार्टीभित्र अल्पमतमा परे भने कनिष्ठ नेता पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) अर्का सिनियर नेता मोहन वैद्यको सहयोगबाट बहुमतमा देखिए । २०४२ साल फाल्गुन महिनामा मोहन विक्रमसिंहले अर्को सङ्गठन बनाए । मोहन विक्रमद्वारा नेतृत्व गरिएको समूह नेकपा (मसाल) का नामले चिनियो । चौथो महाधिवेशन समूहको बैठकले दुई कार्यनीति पनि अघि सार्‍यो, जसमा निरंकुश पञ्चायती प्रणालीको अन्त्य र देशको सार्वभौमिकता र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने । यसरी नेकपाको फुटको श्रृङ्खलाका ईट्टाहरू थपिँदै गए । विभिन्न कालखण्डमा स्थापित तथा विस्थापित नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूको राजनीतिक यात्राको इतिहासलाई माथिको तथ्याङ्कले स्पष्ट पार्दछ । समाजभित्र रहेका सामाजिक विकृतिलाई हटाएर सभ्य समाज निर्माणमा जुटेका राजनीतिक दलहरूमा अन्तरविरोध रहनुलाई सामान्य नै मान्न सकिएला तर नेपाली जनताको अभिमतको अनादर गर्ने कुनै पनि राजनीतिदलको कार्यलाई सामान्य मान्न सकिँदैन (वैकली, क्यामरुन, सिडेन, १९८३, पृ. ३२-५६) । जसलाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ :

तालिका नं. १ नेकपाको गठन र विघटन

क्र.स.	पार्टीको नाम	पार्टीका नेताको नाम, थर
१.	एकीकृत नेकपा (माओवादी)	अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)
२.	नेकपा (एमाले)	अध्यक्ष भलनाथ खनाल
३.	नेकपा (मसाल)	मोहनविक्रम सिंह
४.	नेकपा (माले)	महासचिव चन्द्रप्रकाश मैनाली
५.	नेकपा एकीकृत	महासचिव सीताराम तामाङ्ग
६.	नेकपा (संयुक्त)	विष्णुबहादुर मानन्धर, प्रभुनारायण र चन्द्रदेव जोशी
७.	नेपाल मजदुर किसान पार्टी	नारायणमान बिजुक्छे (रोहित)
८.	नेकपा (मार्क्सवादी)	माधव झावाली
९.	नेकपा(पुनःगठित माओवादी)	मातृका यादव
१०.	क्रान्तिकारी कम्युनिस्ट पार्टी	मणि थापा
११.	नेकपा (नेकपा)	अध्यक्ष : खड्कप्रसाद ओली र पुष्पकमल दाहाल
१२.	नेकपा (एमाले)	अध्यक्ष: खड्कप्रसाद ओली
१३.	नेकपा माओवादी केन्द्र	अध्यक्ष: पुष्पकमल दाहाल

स्रोत : कम्युनिस्ट पार्टीका घोषणापत्रहरू ।

माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको तथ्यले नेपालमा स्थापित कम्युनिस्ट पार्टीभित्र रहेको असन्तुष्टि र सैद्धान्तिक विचलनको प्रमाण दिन्छ । नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूको अन्तरकलहको श्रृङ्खला निकै जटिल देखिन्छ । नेपालको राजनीतिमा दलीय अनुशासन देखिँदैन । आत्मलोचना नगरिकन पात्रप्रवृत्तिबाट पार्टी सञ्चालन भएको पाइन्छ । यसबाट दल दीर्घकालीक बन्न सक्दैनन् । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीहरूको फुटमा सत्ता मोह कारकको रूपमा देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीले मार्क्सवादी चिन्तनलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दै आएको देखिन्छ । जस्तै: नेकपा एमालेले जनताको बहुदलीय जनवादको रूपमा यसको अभ्यास गरिहेको पाइन्छ । भने नेकपा माओवादी केन्द्रले माओवादलाई प्रमुख बनाएको देखिन्छ । यी दुवै प्रमुख पार्टीहरूमा पात्रप्रवृत्ति हावी रहेको देखिन्छ । सैद्धान्तिक मान्यतालाई समायानुकूल व्याख्या गरिएको देखिन्छ । यसकै कारण टुट, फुट र जुट समेतबाट विभिन्न अन्य दलहरूको जन्म भएको पाइन्छ । समाजवादको माध्यमबाट पुँजीवाद हुँदै साम्यवाद प्राप्त गर्ने लक्ष्यलाई लोकतान्त्रिक गणतन्त्रबाट प्राप्त गर्न सकिने यस दलको मार्गचित्र रहेको देखिन्छ । साथै नेकपाभित्र रहेको दण्डहीनता र अवसरवाद समाप्त नपारिकन पार्टी तथा पात्रप्रवृत्ति मार्क्सवादी चिन्तन अनुरूप चल्न सक्दैन । दलहरूका दृष्टिकोण सही रहे तापनि अभ्यासका क्रममा त्रुटि भएकाले पार्टीमा सैद्धान्तिक विचलन आएको पाइन्छ । बहुमत र अल्पमत गरेर पार्टीभित्र विचार आउनु लोकतान्त्रिक चरित्र हो । तर कम्युनिस्ट पार्टीमा यस किसिमको स्कुलिङ्ग हुँदैन । त्यसै कारणले नेपालका स्थापित कम्युनिस्ट पार्टीमा पटक पटक जुट, फुट र टुटको वातावरण कायम गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आश्रित, जीवराज (२०५२). पुष्पलाल बहुआयमिक व्यक्तित्व र चट्टानी दृढता. काठमाडौं : पुष्पलाल स्मृति ।
- कँडेल, शुभशङ्कर (२०७६). ऐतिहासिक एकताका आधारहरू. काठमाडौं : सेन्टर फर एसियन पोलिसी रिसर्च एन्ड स्टडिज् ।
- के.सी.,सुरेन्द्र (२०६०).नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास (भाग-२). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- के.सी.,सुरेन्द्र (२०६४). माओवादी जनयुद्ध विभिन्न आयोग र वार्ता. काठमाडौं : मकालु प्रकाशन ।
- गौतम, राजेश (२०६२), नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली काँग्रेस (भाग-२). काठमाडौं : इन्द्रेणी अफसेट ।
- ढकाल, डि.पी. (२०६७). कम्युनिस्ट आन्दोलनको वहस. काठमाडौं : भिजन पब्लिकेसन्स ।
- नेकपा, (२०५९). रातो तरवार, दस्तावेज विशेषाङ्क. काठमाडौं : नेकपा (मसाल) केन्द्रीय कार्यालय ।
- पोखरेल, राजकुमार, (२०६७). क्रान्तिको नेतृत्व गर्न सकोस. चैनपुर : अविश्रान्त योद्धा बाशु ।
- भुसाल, वेदराज (२०५३). पुष्पलाल : छानिएका रचनाहरू (भाग-१). काठमाडौं : मदन-आश्रित स्मृति प्रतिष्ठान ।
- भुसाल, घनश्याम (२०६४). आजको मार्क्सवाद र नेपाली क्रान्ति. काठमाडौं : नेपाल अध्ययन केन्द्र ।
- महत, रामशरण (२०६३). प्रजातन्त्रको पक्षमा, नेपाली अर्थ-राजनीतिका चरण र चुनौती. काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- महत, रामशरण (सन् २००५). इन डिफेन्स अफ डेमोक्रेसी डाइनामिक्स एन्ड फल्ट लाइन्स अफ नेपाल्स पोलिटिकल इकोनोमी. न्युदिल्ली : एड्रोइट पब्लिसर्स ।
- सिंह, मोहन विक्रम (२०४९). चार दशक. गोरखपुर : जनसाहित्य प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, पुष्पलाल (२०५३). नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनको संक्षिप्त इतिहास. काठमाडौं : पुष्पलाल स्मृति प्रतिष्ठान ।
- Blaikle Pieres, Cameron John, and others (1983), Nepal in crisis, Delhi: Oxford Unfversity.*
- Leo.E.Rose, (1970). The politics of Nepal. Indian: Oxford Universe.*
- Leo.E.Rose, (2010). Nepal strategy for survival. Indian: Oxford University.*

NewencyclopediaBritannica (1977).Macropaedia (15th edition). Vol.4, Ceylon: The University of Chicago.

Sherestha, Chuda bahadur (2004), Coping with Maoist insurgency. Kathmandu: Chetana Lokshum.

Stein, R.M. (1990), Economic viting for governer and U.S. senator. : The electoral consequences of federalism.

Journal of politices, 52, 29-53.

Stepan, Alfred. (1999), "Federalism and Democracy: Beyond the U.S. Model". Journal of Democracy.